

Ο ΛΑΪΚΟΤΡΟΠΟΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ,
ΟΙ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΕΣ ΤΗΣ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗΣ
ΚΑΙ Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ

Ὡς τώρα οἱ πιὸ ἐκτεταμένες τουλάχιστο ἔρευνες ποὺ ἀναφέρονται στὴν κρητικὴ λογοτεχνία περιορίζονται στὸ στενὰ φιλολογικὸ καὶ ἐν μέρει γραμματολογικὸ πεδίο. Πρόκειται γιὰ δημοσιεύματα ποὺ σχετίζονται μὲ κριτικὲς παρατηρήσεις, γλωσσικὲς διαπιστώσεις καὶ ἐρμηνεῖς, ἐκδόσεις κειμένων, ἔρευνες πηγῶν. Δὲν ἔχομε ἀκόμη μελέτες ποὺ νὰ ἀπέβλεψαν σὲ μιὰ ἱστορικὴ καὶ συνθετικὴ θεώρηση τῶν προβλημάτων ποὺ προβάλλει ἡ μελέτη τῶν βαθύτερων χαρακτηριστικῶν τῆς λογοτεχνίας αὐτῆς. Σ' ἓνα σύντομο δημοσίευμά του ὁ συνάδελφος κ. Ν. Β. Τωμαδάκης¹ ζήτησε νὰ ὑπογραμμίσῃ τὸν ἐθνικὸ χαρακτήρα τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας. Σὲ δημοσίευμά του ἄλλος συνάδελφος, ὁ κ. Λ. Πολίτης², καθὼς καὶ σ' ὀρισμένες σελίδες τῆς εἰσαγωγῆς του σὲ μιὰ πρόσφατη ἔκδοση τοῦ Ἑρωτόκριτου³, ἀναφέρθηκε στὸ σύνδεσμο τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας μὲ τὴ σύγχρονή της λογοτεχνία τῆς Ἀναγέννησης ξεκινῶντας ἀπὸ τὶς διαπιστώσεις ποὺ ἔκαμαν οἱ ὡς τώρα ἔρευνες τῶν πηγῶν τῆς γραμματείας αὐτῆς, ποὺ μᾶς ὀδήγησαν, ὅπως εἶναι γνωστό, στὴν ἰταλικὴ καὶ τὴ γαλλικὴ λογοτεχνία τῆς Ἀναγέννησης καὶ τῆς λίγο πρὶν ἀπ' αὐτὴν ἐποχῆς⁴. Σ' ἓνα δικό μου μελέτημα⁵ ζη-

¹) Ν. Β. Τωμαδάκης: Ὁ ἐθνικὸς χαρακτήρας τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας (Ἑγγλο-ἑλληνικὴ Ἐπιθεώρηση, τόμ. Α' ἀρ. 8, Ὀκτωβρ. 1945, σελ. 19 - 21)

²) Λ. Πολίτης: Λογοτεχνία νεοελληνικὴ καὶ λογοτεχνία εὐρωπαϊκὴ. σ. 12 κ. ἑ.

³) Βιτζέντζου Κορνάρου: Ἑρωτόκριτος, τόμ. Α'. Ἀνατύπωση ἀπὸ τὴν ἔκδοση Σ. Ξανθουδίδου, Εἰσαγωγή Λ. Πολίτη, σ. 15 - 9.

⁴) Ν. Cartojan: Le modèle français de l' Erotokritos poème crétois du XVII s. (Revue de Littérature Comparée, Ἀπρ.—Ἰουν. 1936). Ε. Κριαρᾶ: Μελετήματα περὶ τὰς πηγὰς τοῦ Ἑρωτοκρίτου, Ἀθήναι 1938. Ν. Cartojan: Nuovi contributi di ricerche sul poema cretese Erotokritos e sulle fonti italiane (περιοδ. Cultura neolatina 4 - 5 <1944 - 5>, 122 - 32. Ε. Κριαρᾶ: Πηγὲς καὶ ἐπιδράσεις τοῦ Ἑρωτοκρίτου (Νέα Ἑστία 42 <1947>, 1297 - 9. G. Morgan: French and Italian Elements in the Erotokritos (Κρητικὰ Χρονικά, Ζ' <1953>, 201 - 228). Κ. Σάθα: Κρητικὸν Θέατρον. Βενετία 1879. Προλεγόμενα. Ε. Κριαρᾶ: Γύπαρις. Πηγαί - Κείμενον. Ἀθήνα 1940. J. Mavrogordato: The cretan Drama: a Postscript (Journal of Hellenic Studies 48 <1928>, 243 - 6). Γ. Μέγα: Ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ. Ἀθήνα 1943, σ. 83 - 91. Γ. Ζώρα: Μελετήματα περὶ τὰς πηγὰς τῆς Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ. Ἀθήνα 1945.

τῶ νὰ τοποθετήσω τὴν κρητικὴ λογοτεχνία, κοιταγμένη σὰ σύνολο, στὰ πλαίσια τῆς ὑστερομεσαιωνικῆς ἢ πρωτονεοελληνικῆς, ὅπως τὴν ὀνομάζω, περιόδου τῆς καθόλου ἑλληνικῆς γραμματείας καὶ ὑποστηρίζω ὅτι πολλὰ χαρακτηριστικά της τὴν πλησιάζουν πρὸς τὰ δημοτικὰ ἔργα τῶν τελευταίων πρὶν ἀπὸ τὴν Ἑλωση τοῦ 1453 αἰώνων⁶.

Ἐπειδὴ λοιπὸν κάνοντας λόγο γιὰ «λογοτεχνία τῆς Ἐναγέννησης» στὴν Κρήτη — ἔστω καὶ μόνο προκειμένου γιὰ τὸ δέκατο ἕκτο καὶ τὸ δέκατο ἕβδομο αἰῶνα — μένομε μὲ τὴν ἐντύπωση ὅτι τὰ χαρακτηριστικὰ πού διέπουν τὶς λογοτεχνίες τῶν μεγάλων δυτικῶν ἔθνῶν στὰ χρόνια τῆς Ἐναγέννησης διαπιστώνονται τὴν ἐποχὴ αὐτὴ καὶ στὴν Κρήτη, μιὰν ἐντύπωση πού δὲν εἶναι τόσο ἀληθινὴ ὅσο φαίνεται στὸ πρῶτο κοίταγμα, νομίζω ὅτι πρέπει νὰ ἐπιχειρηθῆ κάποτε μιὰ λεπτομερειακώτερη καὶ οὐσιαστικώτερη ἐξέταση τῶν σχετικῶν ζητημάτων μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι θὰ μπορέσουμε μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ νὰ κατανοήσουμε βαθύτερα τὰ πραγματικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς λογοτεχνικῆς πραγματικότητος στὴν Κρήτη. Στὸ δημοσίευμα τοῦτο θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ ἀπὸ τὸ γενικώτερο τοῦτο θέμα τῶν χαρακτηριστικῶν τῆς λογοτεχνίας αὐτῆς τὸ ζήτημα πού ἀναφέρεται στὸ λαϊκότερο χαρακτήρα τῆς κρητικῆς γραμματείας σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς εὐρωπαϊκὲς λογοτεχνίες στὰ χρόνια τῆς Ἐναγέννησης, καθὼς καὶ μὲ τὴ βυζαντινὴ δημοτικὴ παράδοση.

I

Ποιὰ εἶναι λοιπὸν τὰ σημάδια πού ξεχωρίζουν τὴ λογοτεχνία τῆς Ἐναγέννησης στὶς μεγάλες εὐρωπαϊκὲς χώρες, ἰδίως τὴν Ἰταλία καὶ τὴ Γαλλία; Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ λογοτεχνικὴ Ἐναγέννηση στὴ Δύση δημιουργεῖται κυρίως σὰν ἀποτέλεσμα μιᾶς ἀμεσώτερης ἐπαφῆς μὲ τὴν ἀρχαιότητα πού τώρα συστηματικώτερα μελετᾶται. Πράγματι οἱ ἀνθρωπιστὲς εἶναι οἱ προάγγελοι τοῦ ἐρχομοῦ τῆς λογοτεχνίας τῆς Ἐναγέννησης. Οἱ ἀνθρωπιστὲς αὐτοὶ προσέχουν στὴν ἀρχὴ περισσότερο τὴ λατινικὴ καὶ ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ δέκατου ἕκτου αἰῶνα τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ τὴν ἑλληνικὴ γραμματεία. Τὸ γεγονὸς μάλιστα ὅτι ἀπὸ τοὺς ἀνθρωπιστὲς θὰ ἀρχίσῃ ὡς ἓνα βαθμὸ τὸ κίνημα τῆς Ἐναγέννησης θὰ προσδώσῃ βασικὰ χαρακτηριστικὰ στὴ λογοτεχνία τῆς ἐποχῆς⁷. Γιατὶ δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε ὅτι βασικὴ εἶναι μέσα στὸ κίνημα

⁶) Ε. Κ ρ ι α ρ ᾶ: Ἡ μεσαιωνικὴ ἑλληνικὴ γραμματεία. (Τὰ ὅρια.—Μερικὰ χαρακτηριστικά). [Ἀθήνα 1951].

⁸) Βλ. καὶ τὸ Ἐπίμετρο τῆς προκείμενης μελέτης.

⁷) Βλ. πρόχειρα P. v a n T i e g h e m: Histoire littéraire de l' Europe et de l' Amérique de la Renaissance à nos jours. Paris, 1941, σ. 1 κ. ἔξ.

τοῦ ἀνθρωπισμοῦ ἢ τάση γιὰ τὴ χρησιμοποίηση τῆς λατινικῆς γλώσσας ἀντὶ τῆς ἰταλικῆς στὴν Ἰταλία. Κι' αὐτὸς ἀκόμη ὁ Πετράρχης κι' αὐτὸς ὁ Βοκκάκιος ἀφήνουν τὴ χρήση τῆς λαϊκῆς γλώσσας γιὰ νὰ ἐπιδοθοῦν μὲ ζῆλο στὴν καλλιέργεια τοῦ λατινικοῦ λόγου κατὰ μίμηση τῶν κλασσικῶν συγγραφέων.

Τὴ λογοτεχνία ὡς τώρα, τὴ λογοτεχνία τὴ μεσαιωνική, τὴ διαπερνοῦσε, φανερὰ ἢ διακριτικά, ἢ ἰδέα τοῦ θείου καὶ τῆς συγκροτοῦσαν τὶς περισσότερες φορὲς στοιχεῖα μιᾶς ἄμεσης ἐπικαιρότητας, στοιχεῖα ποὺ συνδέονταν μὲ τὴ ζωὴ τῆς σύγχρονης ἐποχῆς. Στὴ λογοτεχνία τῆς Ἀναγέννησης, καθὼς τὴν κυβερνᾷ ἓνα βαθύτατο συναίσθημα περιφρόνησης πρὸς καθεὶ μεσαιωνικὸ καὶ θαυμασμοῦ πρὸς καθεὶ ποὺ θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηριστεῖ ἀρχαῖο, ἢ μίμηση τῶν κλασσικῶν καὶ ἢ προσπάθεια μιᾶς ἐξομοίωσης μὲ τοὺς ἀρχαίους εἶναι ὀλοφάνερες καὶ στὴν ἀναζήτηση τῆς ἕλης καὶ στὴν καλλιέργεια τῆς μορφῆς, καθὼς καὶ στοὺς λογοτεχνικοὺς τρόπους γενικώτερα. Ἔτσι ἡ λογοτεχνία τῆς Ἀναγέννησης ἀποξενώνεται ὡς ἓνα βαθμὸ ἀπὸ τὴ ζωὴ. Τὰ βασικὰ στοιχεῖα ποὺ τὴν κατευθύνουν εἶναι ὁ ὀρθὸς λόγος καὶ ὁ ἀτομισμός. Ἡ λογοτεχνία τῆς Ἀναγέννησης παρουσιάζει τὸν ἀνθρώπο στὸν οἰκουμενικὸ του ὀρθολογισμό καὶ τὴν οἰκουμενικὴ του ἀξιοπρέπεια κ' ἔτσι ἀναγκάζεται νὰ ξεμακρύνῃ ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο, τὸ χαρακτηριστικὸ καὶ νὰ γίνῃ ἀριστοκρατικὴ προβάλλοντας ἓναν καθολικὸ τύπο τέλειου ἀνθρώπου. Βέβαια κοντὰ στὴ λογοτεχνία αὐτὴ ὑφίσταται ἀκόμη ἐκείνη ποὺ μὲ τὸ λαϊκὸ καὶ ρεαλιστικὸ πνεῦμα, χαρακτηριστικὰ λείψανα τοῦ μεσαιωνικοῦ κόσμου, συγκινεῖ τὴ μικροαστικὴ τάξη καὶ τὸν πολὺ λαό. Στὶς ἀφειτηρίες του πάντως τὸ κίνημα τῆς εὐρωπαϊκῆς Ἀναγέννησης εἶναι κίνημα ἀριστοκρατικὸ καὶ αὐλικό. Καθὼς πολὺ λίγο συνδέεται μὲ τὸ μεσαίωνα ἢ κίνηση αὐτὴ, οἱ λογοτέχνες καὶ οἱ συγγραφεῖς τῆς ἐποχῆς ἐλάχιστα σχετίζονται μὲ τὰ πανεπιστήμια, ποὺ ἐξακολουθοῦν νὰ εἶναι φορεῖς τοῦ «σχολαστικοῦ» (μὲ τὸ φιλοσοφικὸ νόημα τοῦ ὄρου) πνεύματος. Ἐχει διαπιστωθῆ ὅτι ὁ καθ'αυτὸ λαὸς καὶ οἱ χωρικοὶ λείπουν ἀπὸ τὴ λογοτεχνία αὐτὴ. Ἔρχεται ἔτσι ἡ λογοτεχνία τῆς Ἀναγέννησης σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ δημιουργικὴ λογοτεχνία τοῦ μεσαίωνα, ποὺ στὴν Εὐρώπη ἦταν πολὺ συχνὰ μιὰ λαϊκὴ λογοτεχνία. Παρόμοια στὴ Γαλλία στὰ χρόνια τῆς Σχολῆς τῆς Λυὼν καὶ τῆς Πλειάδας (1534 - 1559) διαπιστώνεται μιὰ σημαντικὴ ἀνάπτυξη τῆς λογιότητος, στραμμένης πρὸς τὰ ἀρχαῖα κείμενα, καθὼς καὶ μιὰ λογοτεχνικὴ τάση ἔκδηλα ἀριστοκρατικὴ.

II

Ἄς ἔρθωμε τώρα στὴν κρητικὴ λογοτεχνία. Τίνος εἶδους ἔργα λο-

γοτεχνικά ἔχομε στὴν Κρήτη; Ἄν ἀφήσωμε κατὰ μέρος μερικά λογοτεχνήματα, πού γιὰ τὴν ὥρα δὲν εἶναι βεβαιωμένη ἡ κρητικὴ τους προέλευση, θὰ διαπιστώσωμε ὅτι μέσα στὸ δέκατο πέμπτο αἰῶνα γράφονται στὴν Κρήτη ποιητικὰ δημιουργήματα πού ὁ σύνδεσμός τους μὲ τὴ βυζαντινὴ πνευματικὴ παράδοση, τὴ δημοτικὴ ἐννοῶ παράδοση εἶναι ὀλοφάνερος. Τὸ ἴδιο ὡς ἓνα σημεῖο συμβαίνει καὶ μὲ τὰ κρητικὰ λογοτεχνήματα τοῦ δεκάτου ἔκτου αἰῶνα. Ἄπηχοῦν ἔξ ἄλλου τὴν εὐρωπαϊκὴ Ἀναγέννηση σὲ σημαντικὸ βαθμὸ τὰ θεατρικὰ ἔργα, ἡ Βοσκοπούλα πιθανῶς, ὁ Ἐρωτόκριτος ὡς ἓνα σημεῖο, ἀλλὰ δὲν πρέπει νὰ παραβλέψωμε ὅτι καὶ τὰ ἔργα αὐτά, ἄλλο σὲ μεγαλύτερο καὶ ἄλλο σὲ μικρότερο βαθμὸ, κρύβουν μέσα τους βασικὰ χαρακτηριστικὰ πού τὰ ἀπομακρύνουν ἀπὸ τὰ συνηθισμένα ἔργα τῆς εὐρωπαϊκῆς καὶ εἰδικώτερα τῆς ἰταλικῆς Ἀναγέννησης. (Γιατὶ ἡ ἰταλικὴ Ἀναγέννηση συνδέεται ἀμεσώτερα μὲ τὴν κρητικὴ μας λογοτεχνία). Ὑστερα, ἰδιαίτερα οἱ κωμωδίαι συνδέονται μὲ τὸ κωμικὸ εἶδος τῆς Ἀναγέννησης καὶ δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε ὅτι ἴσα-ἴσα ἡ κωμωδία καὶ ἡ φάρσα (καὶ ὁ μῦθος καὶ ἡ ἀφήγηση) εἶναι ἀπὸ τὰ λίγα λογοτεχνικὰ εἶδη πού καὶ σ' αὐτὴ τὴν ἰταλικὴ Ἀναγέννηση δὲ χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὸν ἀριστοκρατισμὸ πού χρωματίζει τὴ μεγάλη πλειονότητα τῶν ἔργων τῆς Ἀναγέννησης στὴν Ἰταλία.

Ἀκόμη σ' ὅλα αὐτὰ τὰ ἔργα τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας, σὲ μικρότερο ἢ σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ, τὸ ὕφος εἶναι ἔκδηλα λαϊκὸ μὲ ἀναμφισβήτητες ἀρετὲς στὶς καλύτερες ὥρες τῶν συγγραφέων τους καὶ δὲν ἔχει καμιὰν ἀπολύτως σχέση μὲ τὸ συμβατικὸ ὕφος τῶν ἔργων τῆς ἰταλικῆς Ἀναγέννησης. Τὸ πρᾶγμα γίνεται φανερὸ ἂν συγκρίνωμε τὸ ὕφος τοῦ Κορνάρου στὸν Ἐρωτόκριτο μὲ τὸ ὕφος τοῦ Ἀριόστου στὸν Orlando Furioso, τὸ ὕφος τοῦ Γύπαρη μὲ τὸ ὕφος τοῦ Aminta τοῦ Τάσσου καὶ τῶν ἄλλων ἰταλικῶν δραμάτων πού χρησίμευσαν ὡς πρότυπα στὸν ποιητὴ τοῦ κρητικοῦ ποιμενικοῦ δράματος. Στὴν Ἰταλία μὲ τὴ μίμηση τῆς ἀρχαίας μυθολογίας καὶ τῶν ἀρχαίων παραδόσεων, μὲ τὴ γνωριμία μὲ τὸ θαυμαστὸ ὕφος τῶν κλασσικῶν συγγραφέων καλλιιεργεῖται σὲ τέτοιο βαθμὸ τὸ ὕφος ὥστε γίνεται φανερὴ συχνὰ ἡ ἐκζήτηση, πού θὰ ὀδηγήσῃ ἀργότερα σὲ ἀνυπόφορη ὑπερβολή.

Στὴν Κρήτη σύνδεσμος μὲ τὴν ἀρχαία σοφία καὶ τὴν ἀρχαία γραμματεία δὲν ὑπάρχει στενός. Πειθόμαστε γι' αὐτὸ ἂν θυμηθοῦμε τὰ ἐξιταλισμένα ὀνόματα προσώπων τῶν κρητικῶν δραμάτων· προσώπων πού μολαταῦτα προέρχονται ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ μυθολογία. Οἱ Κρητικοὶ λογοτέχναι, ὅπως εἶναι γνωστό, ἀντλοῦν κυρίως τὴν ὑπόθεσιν ἀπὸ τὰ ξένα πρότυπά τους γιὰ νὰ τὴ χρησιμοποιήσουν καὶ στὰ δικά τους τὰ ἔργα. Ἀκόμη καὶ στὶς περιπτώσεις πού ἀκολουθοῦν τὴν ἴδια τὴ

φράση τοῦ προτύπου (περιπτώσεις πού δὲν εἶναι σπάνιες) ἢ μεταφορὰ στὸ κρητικὸ ἰδίωμα τῆς φράσης τοῦ προτύπου γίνεται μὲ τρόπο πού δὲν προδίδει ὅτι ἔχομε νὰ κάμωμε μὲ διασκευὴ ἢ μὲ μετάφραση. Γιατὶ καὶ τὸ ὕφος τοῦ ιδιώματος καὶ ἡ καλλιτεχνικὴ τους καμιὰ φορὰ ἰδιοφυΐα, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐλάχιστα ἢ καθόλου ἀνθρωπιστικὴ νοοτροπία τῶν συγγραφέων τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας, ὅλ' αὐτὰ προφύλασσαν ἀπὸ τὰ δυσάρεστα ἐπακόλουθα μιᾶς πιστῆς μίμησης. Καὶ πράγματι, ἐνῶ τῆ λογοτεχνία τῆς Ἀναγέννησης τὴ γονιμοποιεῖ, ἄσχετα ἀπὸ τὴ συγκεκριμένη ἐπίδραση ὀρισμένων ἀνθρωπιστῶν διανοουμένων, καὶ ἓνα γενικώτερο κῦμα ἀνθρωπισμοῦ, στὴν Κρήτη δὲν ἔχομε ἀνάλογο φαινόμενο. Ὑπάρχουν καὶ ἐκεῖ συγγραφεῖς μεμονωμένοι ἀνθρωπιστικῶν τάσεων, δὲν εἶναι ὅμως ἱκανοὶ νὰ ἐπηρεάσουν ἢ νὰ χαρακτηρίσουν τὴν ὅλη λογοτεχνικὴ ἀτμόσφαιρα. Ἔτσι ἔχομε τοῦτο τὸ βασικὸ ἀποτέλεσμα: Ἐνῶ στὴν Ἰταλία μὲ τὴ μίμηση τῶν ἀρχαίων καὶ τὸν ἀνθρωπισμὸ ὀδηγούμαστε σὲ μιὰ λογοτεχνία τεχνητὴ, στὴν Κρήτη ἡ λογοτεχνία καὶ στίς καλὲς καὶ στίς μέτριες δημιουργίες της διατηρεῖ τὸ λαϊκὸ χρῶμα, τὸ καθαυτὸ δημοτικὸ, τὴ λαϊκὴ σκέψη, τὴ λαϊκὴ παράδοση, τὸν ἐθνικὸ χρωματισμό, πού εἶναι ἡ βασικὴ κληρονομία ἀπὸ τὸ Βυζάντιο· τὸ Βυζάντιο τῆς δημοτικῆς παράδοσης. Κι' αὐτό, γιατί, καθὼς νομίζω, τὴν κρητικὴ λογοτεχνία στὰ παλιότερα, καθὼς καὶ στὰ ἀξιολογώτερα ἀπὸ τὰ νεώτερα ἔργα της (ὅπως τὸν Ἐρωτόκριτο καὶ τὴ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ), τὴν προκαθορίζουν βασικὰ παράγοντες ἑλληνικοὶ καὶ λιγώτερο οἱ ἐπιδράσεις πού δέχτηκε ἀπὸ τὴ δυτικὴ Εὐρώπη τῆς Ἀναγέννησης. Λιγώτερο βέβαια πρωτότυπα εἶναι τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ κρητικοῦ θεάτρου (ιδίως ὁ Στάθης, ὁ Ζήνων, ὁ Φορτουνάτος, ὁ Γύπαρης). Γιατὶ ἡ Ἐρωφίλη καὶ ἡ Θυσία κατορθώνουν ὡς ἓνα βαθμὸ καὶ ξεπερνοῦν, νὰ ποῦμε, τὴ δυτικὴ ἐπίδραση καὶ μένουν ἔτσι ὡς ἓνα σημαντικὸ βαθμὸ ἑλληνικὰ ἔργα.

Ἀντίθετα ἀπ' ὅ,τι συνέβηκε σὲ πολλὰς εὐρωπαϊκὰς λογοτεχνίες, στίς ὁποῖες ἡ ἐξάρτηση τῶν ἔργων δὲν εἶναι ἀπόλυτη ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα ἔργα τῆς ἰταλικῆς Ἀναγέννησης, στὴν Κρήτη ἡ μίμηση—ἐκτὸς ἀπὸ ἐξαιρέσεις πού μνημόνευσα—εἶναι περισσότερο φανερὴ. Γι' αὐτὸ καὶ θεωρῶ ὑπερβολὴ νὰ δεχτοῦμε ὅτι στὴν Κρήτη τὸ θέατρο τὸ δημιουργοῦν κατὰ κύριο λόγο οἱ κοινωνικὲς προϋποθέσεις⁸. Τὸ θέατρο δημιουργεῖται ἐκεῖ ἐξ αἰτίας μιᾶς ἀναγκαστικῆς ἐπαφῆς μὲ τὴν πνευματικὴ ζωὴ τῆς Ἰταλίας τὴν ἐποχὴ ἐκείνη τῆς Ἀναγέννησης ὅπου τὸ θέατρο εἶχε νὰ διαδραματίσῃ ἓνα σημαντικὸ ρόλο. Γιατὶ μὲ κανένα τρό-

⁸) Τὸ ὑποστηρίζει αὐτὸ ὁ συνάδελφος κ. Λ. Πολίτης: *Λογοτεχνία νεοελληνικὴ κλπ.*, σ. 14.

πο ὁ ὑποδουλωμένος Κρητικὸς δὲν μπορούσε, νομίζω, βλέποντας τὸ θέατρό του νὰ αἰσθάνεται ὅ,τι αἰσθανόταν λόγου χάριν ὁ Ἄγγλος θεατῆς τοῦ Σαίξπηρ. Σὲ μιὰ χώρα ποὺ στέναζε κάτω ἀπὸ ξένο δυνάστη δὲν μπορούσαν νὰ δημιουργηθοῦν ὄροι ποὺ νὰ συντελέσουν στὴν αὐθόρμητη δημιουργία ἔργων ποὺ νὰ ἀνήκουν «σ' ἓναν κόσμον ὅπου λογαριάζεται ἡ ἀξία ἢ προσωπική, ἢ θερμὴ σχέση ἀνθρώπου πρὸς ἄνθρωπο, σ' ἓναν κόσμον, ὅπως τὸν ζῆ κι' ὅπως τὸν ἔχει διαμορφώσει ὁ νέος ἀνθρώπινος τύπος ποὺ δημιουργήθηκε ἀπὸ τὴν ἰταλικὴ Ἀναγέννηση»⁹.

Στὴν Κρήτη ἔγινε κατὰ τὴ γνώμη μου ὅ,τι καὶ σ' ἄλλες λογοτεχνίες τῆς Εὐρώπης στὰ χρόνια τῆς Ἀναγέννησης. Καὶ οἱ Ἰσπανοὶ λογοτέχνες λ. χ. τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, μολονότι δέχονταν κι' αὐτοὶ τὴν ἐπίδραση τῶν κλασσικῶν καὶ τῆς ἰταλικῆς Ἀναγέννησης, κατάφεραν νὰ μὴ διακόψουν τοὺς δεσμούς των μὲ τοὺς προηγούμενους, τοὺς μεσαιωνικοὺς αἰῶνες καὶ μπόρεσαν νὰ διατηρήσουν ἔτσι στὰ λογοτεχνικά τους ἔργα καὶ τὰ αἰσθήματα καὶ τὶς ἰδέες τοῦ δικοῦ τους μεσαίωνα. Στὸ γεγονός αὐτὸ ὀφείλεται ὁ ἔκδηλα ἐθνικὸς χρωματισμὸς τῆς ἰσπανικῆς λογοτεχνίας στὰ χρόνια τῆς Ἀναγέννησης. Σ' αὐτὸ ὀφείλεται καὶ τὸ ὅτι τὸ θέατρό τους εἶναι ἓνα θέατρο ἔκδηλα λαϊκό. Ἴσως καὶ γι' αὐτὸ τὸ λόγο μπόρεσαν οἱ Ἰσπανοὶ νὰ δώσουν στὴν παγκόσμια λογοτεχνία μιὰ μορφή θεατρικοῦ συγγραφέα σὰν ἐκείνην τοῦ Lope de Vega, ποὺ πρῶτα ἀπ' ὅλα εἶναι ἓνας Ἰσπανὸς συγγραφέας.

Στὴν Κρήτη ἡ καθυστέρηση στὴν κοινωνικὴ ἐξέλιξη — κατανοητὴ βέβαια ἐξ αἰτίας τῆς ξενικῆς κυριαρχίας — ἐμπόδιζε τὴν ἀνάπτυξη πλατύτερου πνευματικοῦ προοδευτικοῦ βίου. Τὸ ἴδιο δυσάρεστο ἐπακόλουθο εἶχε καὶ ἡ ἔλλειψη ἑλληνικῆς τυπογραφίας πάνω στὸ νησί. Τὰ ἔργα τῆς κρητικῆς γραμματείας κυκλοφοροῦν χειρόγραφα στὴν Κρήτη· τουλάχιστο τὰ περισσότερα. Οἱ λόγιοι καὶ οἱ λογοτέχνες τῆς Κρήτης τυπώνουν καμιά φορὰ ἔργα τους στὴ Βενετία, ἄλλη ὅμως θὰ ἦταν ἡ ἀπήχησή τους ἂν ἡ ἐκτύπωση γινόταν ἀπάνω στὴν Κρήτη. Ἐλείψαν ἔτσι ἀπὸ τὸ νησί οἱ βασικὲς προϋποθέσεις γιὰ τὸ φανέρωμα νέων ἀντιλήψεων ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ ἀποδεσμεύσουν καὶ νὰ χειραφετήσουν τὸ ἄτομο ἀπὸ τὸ μεσαιωνικὸ τρόπο ζωῆς, πράγμα ποὺ εἶχε γίνει στοὺς ἐλεύθερους λαοὺς τῆς δυτικῆς Εὐρώπης. Οἱ Κρητικοὶ λόγιοι εἶναι χωρὶς ἄλλο πολυάριθμοι, ἂν τοὺς συγκρίνωμε μὲ τοὺς λογίους τῶν ἄλλων λιγώτερο πνευματικὰ προχωρημένων τμημάτων τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἀλλὰ οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς λογίους αὐτοὺς εἶναι κληρικοὶ μὲ τὴ νοοτροπία τῶν κληρικῶν τοῦ παρελθόντος, κληρικοὶ ποὺ ἀκολουθοῦν πι-

⁹) Εἶναι λόγια τοῦ κ. Α. Πολίτη, ὁ. π. σ. 12.

στά τῆ βυζαντινῆ παράδοση. Γιατὶ στὴν κρητικὴ λογοτεχνία ὁ ἔθνικὸς χρωματισμὸς συνταιριάζεται μὲ τὰ κληρονομημένα ἀπὸ τὸ Βυζάντιο στοιχεῖα· στοιχεῖα ποὺ τὰ βρίσκουμε καὶ στὸν Ἑρωτόκριτο, τὸ κατ' ἔξοχὴν ἐκλεκτὸ δημιούργημα τῆς κρητικῆς ψυχῆς, καὶ στὰ ἄλλα ἔργα τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας, μὲ τὴν ἐξαίρεση τῶν ἔργων τοῦ κρητικοῦ θεάτρου, ὅπου σὲ μικρότερο βαθμὸ διαπιστώνεται ἡ παρουσία τῶν στοιχείων αὐτῶν. Στὴν κρητικὴ λογοτεχνία οὔτε σὲ ἐλάχιστο βαθμὸ δὲν παρατηρεῖται ἡ διάσταση ἐκείνη μὲ τὸ μεσαίωνα ποὺ κατ' ἔξοχὴν διαπιστώνεται στὴ γαλλικὴ λογοτεχνία καὶ ποὺ ὀδηγεῖ στὴ δημιουργία μιᾶς λογοτεχνίας «καλλιτεχνικῆς» (artistique, ὅπως λένε οἱ Γάλλοι), λογοτεχνικὸ χαρακτηριστικὸ ποὺ τὸ διατηρεῖ ὡς στὶς μέρες μας ἀκόμη ἡ λογοτεχνία τῶν Γάλλων.

Ἄπ' ὅσα παραπάνω εἰπώθηκαν βγαίνει ὅτι τὸ λαϊκότροπο τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας δὲν πρέπει νὰ σχετιστῆ μὲ τὸ δυτικὸ πνεῦμα, καθὼς αὐτὸ ἐκδηλώνεται στὰ ἔργα τῆς εὐρωπαϊκῆς Ἀναγέννησης. Ἐπιβάλλεται νὰ τὸ σχετίσωμε μὲ τὴν καθαντὸ λαϊκὴ μας παράδοση, ποὺ ἄλλο δὲν εἶναι παρὰ ἡ βυζαντινὴ δημοτικὴ παράδοση. Καὶ μπορεῖ αὐτὴ καὶ ἐπενεργεῖ ἀποτελεσματικὰ καθὼς ἡ Κρήτη βρίσκεται ἀποχωρισμένη γεωγραφικὰ καὶ ἀνεξάρτητη διοικητικὰ ἀπὸ τὸ βυζαντινὸ κράτος καὶ τὴ βυζαντινὴ πρωτεύουσα, ἀφοῦ τὸ νησί δεσπόζεται ἀπὸ τοὺς Βενετσιάνους. Γιατὶ νομίζω ὅτι ἦταν εὐκολώτερο γιὰ τὴ βυζαντινὴ δημοτικὴ παράδοση νὰ οἰκειωθῆ τμήματα τοῦ ἑλληνο - βυζαντινοῦ χώρου ποὺ δὲν τὰ πίεζε ἡ ἐπίσημη καὶ συνάμα συντηρητικὴ στὶς κατευθύνσεις τῆς πνευματικῆς ζωῆς τῆς πρωτεύουσας τοῦ βυζαντινοῦ κράτους.

Ἐδῶ δὲν πρέπει νὰ λησμονοῦμε ὅτι καὶ αὐτὸς ὁ διοικητικὸς, ἄς ποῦμε, ἀπομονωτισμὸς, ποὺ καὶ πρὶν ἀπὸ τὴ βενετικὴ κυριαρχία ἐπενεργεῖ στὸ νησί, εἶχε δημιουργήσει ἤδη ἀπὸ τότε ὁρισμένες τουλάχιστο προϋποθέσεις γιὰ μιὰ πνευματικὴ ζωὴ ποὺ πάνω τῆς νὰ μὴν μπορῆ νὰ ἀσκήσῃ βασικὴ ἐπίδραση τὸ ἐπίσημο πνευματικὸ καθεστῶς τοῦ Βυζαντίου. Ἐπομένως ἡ σὰν ἀσυναίσθητη, νομίζω, τάση τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας πρὸς τὸ τοπικὸ λαϊκὸ ἰδίωμα ὀφείλεται κατὰ κύριο λόγο στὸ πρωτόγονο στοιχεῖο τοῦ ἀκαλλιέργητου, ποὺ ὡς ἓνα βαθμὸ ἐνισχύεται ἀπὸ τὴ δημοτικὴ βυζαντινὴ παράδοση καὶ σὲ μικρότερο ἀσφαλῶς βαθμὸ ἀπὸ τὸ παράδειγμα τῶν λογοτεχνῶν τῆς δυτικῆς Ἀναγέννησης, ποὺ καλλιεργοῦν βέβαια ἓνα λίγο - πολὺ περίτεχνο ὕφος, ἀλλὰ καὶ χρησιμοποιοῦν ὡς ἀφειρησία τους τὰ ἔθνικὰ γλωσσικὰ ἰδιώματα.

Ἀναγέννηση δὲν μπορεῖ νὰ νοηθῆ χωρὶς εὐρύτερη πνευματικὴ ζωὴ καὶ μιὰν ἀνανεωμένη καλλιτεχνικὴ κίνηση. Στὴ δύση οἱ νέες τάσεις ἐκδηλώνονται ὄχι μόνο στὴν περιοχὴ τοῦ θεάτρου καὶ τοῦ ἐπικολυρι-

κοῦ ποιήματος, ἀλλὰ καὶ στὴν καθαυτὸ λυρική ποίηση, στὸ πεζὸ διήγημα καὶ τὸ πεζὸ μυθιστόρημα, καθὼς καὶ στὴν ἱστορική, τὴ θρησκευτική, τὴν πολιτική καὶ τὴν ἠθική πεζογραφία, δηλαδή καὶ σὲ εἶδη γραμματειακά ποὺ δὲν καλλιεργήθηκαν στὴν Ἑλλάδα τὴν ἐποχὴν αὐτή.

Ἐκαμὰ λόγο γιὰ μιὰ ἀνανεωμένη καλλιτεχνική κίνηση, μιὰ κίνηση ποὺ νὰ ἐμπνέεται καὶ αὐτὴ ἀπὸ ἀναγεννητικά, νὰ ποῦμε, ἰδανικά. Καὶ ὅμως στὴν Κρήτη στοὺς αἰῶνες ποὺ μᾶς ἀπασχολοῦν βλέπομε νὰ ἀκμάζει μιὰ τέχνη ζωγραφική ποὺ ἄλλο δὲν εἶναι ἀπὸ τὴν τέχνη τῶν φορητῶν εἰκόνων ποὺ διαμορφώθηκε στὸ Βυζάντιο καὶ ποὺ μὲ ἀφετηρία τὰ ζωγραφικὰ ἔργα τῆς ἐκκλησίας τῆς Περιβλέπτου στὸ Μυστρά ἀπλώνεται μετὰ τὴν ἄλωση στὴν Κρήτη, ὅπου παίρνει σημαντικὴ ἀνάπτυξη· ἴσα - ἴσα μάλιστα ἡ παρουσία καὶ ἡ ἐξέλιξη τῆς τέχνης αὐτῆς τῶν φορητῶν εἰκόνων, ποὺ ἀπὸ τὸ Millet ὀνομάστηκε κρητική, συμπίπτει μὲ τὴν ὑποχώρηση καὶ τὴν παρακμὴ τῆς ἀναγεννητικῆς τέχνης τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων, ποὺ μὲ τὴν ἐπικράτηση τῶν ἀντιανθρωπιστικῶν τάσεων τῶν ἡσυχαστῶν φθίνει ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ δεκάτου τετάρτου αἰῶνα, καθὼς ἔδειξε τελευταῖα στὸν πρυτανικὸ λόγο τοῦ ὀπρύτανος τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Ἄ. Ξυγγόπουλος.

Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, ὅταν λέμε Ἀναγέννηση, ἐννοοῦμε στὴν ἱστορία τῶν γραμμάτων ἓνα ἀπέραντο κίνημα ποὺ μέσα σὲ ὀρισμένους αἰῶνες ἀνανεώνει ὁλόκληρο τὸ δυτικὸ πολιτισμὸ καὶ ὀδηγεῖ ἀπὸ τὸ μεσαιωνικὸ στὸ νεώτερο κόσμο. Μολαταῦτα σήμερα οἱ ἱστορικοὶ τῶν γραμμάτων δέχονται πρῶτα - πρῶτα ὅτι ὁ ὅρος Ἀναγέννηση, ποὺ χρησιμοποιήθηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὸ τέλος τοῦ δεκάτου ἐβδόμου αἰῶνα, εἶναι ἀδίκος, γιὰτὶ ἀγνοεῖ προηγούμενα κινήματα ποὺ ὀδήγησαν σὲ μιὰν ἀναντίρρητη ἀνθήση τοῦ πνεύματος σὲ πολλὰς χώρες τῆς Εὐρώπης· ἔπειτα ἡ ἀναγέννηση αὐτὴ δὲν ἤρθε ἀπότομα, ἀφοῦ εἶχε παρασκευαστῆ ἤδη μέσα στὰ μεσαιωνικά χρόνια. Ἄν λοιπὸν ἡ εὐρωπαϊκὴ Ἀναγέννηση δὲ νοεῖται σήμερα ἀπὸ τοὺς σοβαροὺς ἐρευνητὲς παρὰ σὰν ἓνα τέρμα μιᾶς πορείας τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, ποὺ πάντα στὶς καλύτερες ἐκδηλώσεις του, καὶ στὰ χρόνια ἀκόμη τοῦ μεσαίωνα, ἔρρεπε πρὸς ἐκεῖνο ποὺ κατὰ προτίμηση καὶ μὲ μιὰ βαθύτερη συναίσθηση ἐπιδίωξε ἡ Ἀναγέννηση, πόσο περισσότερο ἐκεῖνο ποὺ λέμε ἐμεῖς δική μας Ἀναγέννηση, μιὰ «ἀναγέννηση» τόσο περιορισμένη τοπικὰ καὶ ποὺ ὡς ἓνα βαθμὸ δὲν εἶναι παρὰ ἀπλὴ ἀντανάκλαση τῆς εὐρωπαϊκῆς καὶ ποὺ πολὺ λιγώτερο ἀπὸ τὴν εὐρωπαϊκὴ κόβει τὶς κλωστὲς ποὺ τὴ δένουν μὲ τὸ παρελθόν, πρέπει γιὰ νὰ κατανοηθῆ βαθύτερα νὰ συνδεθῆ μὲ τὶς παλιότερες, τὶς μεσαιωνικὲς ἑλληνικὲς μορφὲς λογοτεχνικῆς δημιουργίας. Γιατί, ὅπως εἶπαμε ἤδη, μολονότι ἔχομε στὴν Κρήτη μιὰν ἀναντίρρητη καὶ γόνιμη ἐπίδραση ἀπὸ τὴ λογο-

τεχνία τῆς Ἰταλίας ἰδιαίτερα, ὅμως ἡ ἐπίδραση αὐτὴ δὲν μπόρεσε νὰ κόψη τὸ βασικὸ καὶ οὐσιαστικὸ σύνδεσμο τῆς κρητικῆς πνευματικῆς ζωῆς μὲ τὴν προηγούμενη πνευματικὴ ἱστορία τοῦ Ἑλληνισμοῦ, τὴ βυζαντινὴ λογοτεχνικὴ παραγωγή.

III

Ἄς πάρουμε τώρα ὡς ἀφετηρία τῶν περαιτέρω σκέψεών μας τὸν Ἑρωτόκριτο, τὸ κορυφαῖο ἔργο τῆς κρητικῆς γραμματείας.

Δὲ χρειάζεται, νομίζω, νὰ ὑπογραμμιστῇ κἄν ὁ ἱπποτικὸς χαρακτήρας τῆς ὑπόθεσης τοῦ Ἑρωτόκριτου. Εἶναι γνωστὸ ὅτι στὰ βασικὰ σημεῖα τῆς ὑπόθεσής του ἀκολουθεῖ ὁ Ἑρωτόκριτος ἓνα πολυδιαβασμένο καὶ πολυμεταφρασμένο στὴν ἐποχὴ του γαλλικὸ μυθιστόρημα τῆς πρώτης πεντηκονταετίας τοῦ 15ου αἰώνα, μυθιστόρημα ὁπωσδήποτε μεσαιωνικό. Ὁ Κορνάρος ἀναχωνεῦει τὴν ὑπόθεση ποὺ βρῆκε στὸ γαλλικὸ μυθιστόρημα καὶ παράλληλα σὲ λεπτομερειακὰ σημεῖα τοῦ ἔργου του ἐπηρεάζεται καὶ ἀπὸ ἄλλα, ὑποθέτω, ἔργα τῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἓνα κορυφαῖο ἔργο τῆς Ἀναγέννησης, τὸν Orlando Furioso, ἔργο χαρακτηριστικὸ τῆς ἐποχῆς, ἐκδηλα ὅμως ἐμπνευσμένο ἀπὸ τὸν ἱπποτικὸ εὐρωπαϊκὸ μεσαίωνα. Ἡ ἀναχώνευση τῶν δανεισμένων ἀπὸ ἄλλα ἔργα στοιχείων γίνεται μὲ τέτοιο τρόπο ἀπὸ τὸν Κορνάρο ποὺ ὁ Ἑρωτόκριτος ὡς πρὸς ὁρισμένα χαρακτηριστικὰ του νὰ τοποθετῆται στὴ γενικὴ ἀτμόσφαιρα τῶν ὑστεροβυζαντινῶν μυθιστορημάτων καὶ τῶν ἄλλων ποιητικῶν ἔργων τῆς ἴδιας περίπου ἐποχῆς. Πράγματι, καθὼς ἤδη ὁ μακαρίτης Στέφανος Ξανθουδίδης παρατήρησε¹⁰, μερικὰ στοιχεῖα τοῦ κρητικοῦ ἔπους ἀπαντοῦν καὶ στὴν παλιότερη μεσαιωνικὴ ποίηση (Διγενῆς Ἀκρίτας, Διήγησις Ἀχιλλέως, Λόγος παρηγορητικὸς περὶ δυστυχίας καὶ εὐτυχίας, Ἰμπέριος καὶ Μαργαρώνα, κλπ.). Ὑποστήριξε μάλιστα ὁ μελετητὴς αὐτὸς ὅτι ὁρισμένα ἀπὸ τὰ ποιήματα αὐτὰ εἶχαν χρησιμοποιηθῆ ἀπὸ τὸν ποιητὴ τοῦ Ἑρωτόκριτου ὡς πηγές γιὰ μεμονωμένα, ἔστω, μέρη τοῦ ἐπικοῦ του ποιήματος. Καὶ στὴν περίπτωση ἀκόμη ποὺ σήμερα προκειμένου γιὰ μερικὰ λεπτομερειακὰ στοιχεῖα τῆς ὑπόθεσης τοῦ Ἑρωτόκριτου (ἄτεκνία κλπ.) ἔχομε βρεῖ τὴν ἀναμφισβήτητη πηγὴ τους, τὸ γαλλικὸ μυθιστόρημα Paris et Vienne, γιὰ ὁρισμένα ἄλλα στοιχεῖα τοῦ Ἑρωτόκριτου μένει ἀναντίρρητο ὅτι ὁ Κορνάρος χρησιμοποίησε συνθέτοντας τὸ ἔργο του παλιότερα μεσαιωνικὰ ἑλληνικὰ ποιήματα. Ἀλλὰ προκειμένου εἰδικώτερα

¹⁰) Βιτζέντζου Κορνάρου: Ἑρωτόκριτος, ἔκδ. κριτικὴ, 1915, σ. CXXV κ. ἑ.

γιὰ τὸ θέμα ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ στὴ μελέτη τούτη δὲν ἔχει σημασία ἂν ὄντως ὁ Κορνάρος χρησιμοποίησε τὰ ἔργα αὐτὰ ὡς πηγὴ γιὰ τὴ δική του ἔμπνευση. Μᾶς φτάνει γιὰ τὴν ὑποστήριξη τῆς ἀποψῆς μας τὸ γεγονός ὅτι κοινὰ στοιχεῖα λεπτομερειακὰ ἢ καὶ γενικώτερα διαπιστώνεται ὅτι ὑπάρχουν καὶ στὸν Ἐρωτόκριτο καὶ στὰ παλιότερα ἑλληνικὰ ποιήματα, γιὰ τὰ κοινὰ στοιχεῖα εἶναι ποὺ μᾶς τοποθετοῦν στὴν ἴδια ἀτμόσφαιρα — κι' αὐτὸ εἶναι ποὺ θέλομε νὰ ἀποδείξωμε. Ὄντως, καθὼς ἔχει ἤδη παρατηρηθῆ¹¹, ἀδρότερες ἀναλογίες ὑπάρχουν τοῦ Ἐρωτόκριτου πρὸς τὸ μεσαιωνικὸ μυθιστόρημα τοῦ Ἰμπέριου καὶ τῆς Μαργαρώνας. Καὶ στὸ ποίημα αὐτὸ ὑπάρχει ἀτεκνία (ἔδῳ τοῦ ρήγα τῆς Προβέντσας) καὶ ἡ ἐπιθυμία τῶν γονέων νὰ ἀποκτήσουν τέκνο βρίσκει τὴν ἱκανοποίησίν της ἀργότερα. Ὁ ρήγας τῆς «Ἀνάπολης» προτείνει στὴν ὡραία Μαργαρώνα, τὴν κόρη του, ἕναν ἀπὸ τοὺς ρηγάδες ποὺ τὴ ζητοῦν σὲ γάμο καὶ ἐκεῖνη δὲ συγκατανεύει. Στέλνει μάλιστα ἡ Μαργαρώνα δαχτυλίδι στὸν ἀγαπημένο της κ' ἐκεῖνος ἀντεπιστέλλει. Οἱ ἐραστές καὶ στὰ δύο ἔργα σὲ μυστικὲς συναντήσεις δοκίζονται ἀμοιβαία πίστη. Στὴ γκιόστρα ποὺ θὰ γίνῃ γιὰ τὴν ἐκλογή συζύγου λαβαίνει μέρος ὁ ἥρωας τοῦ κάθε μυθιστορήματος. Στὸν ἀγῶνα αὐτὸν παραβρίσκονται καὶ οἱ γονεῖς τῆς καθεμιᾶς ἡρώιδας καὶ ἡ ἴδια ἢ ἡρώιδα. Καὶ ὁ Ἐρωτόκριτος καὶ ὁ Ἰμπέριος ξενιτεύονται. Ὑπάρχει καὶ στὸ μυθιστόρημα τοῦ Ἰμπέριου καὶ τῆς Μαργαρώνας πρόσωπο ποὺ παίζει τὸ ρόλο τῆς Νέννας τοῦ κρητικοῦ ἔπους. Ὑστερ' ἀπὸ περιπέτειες ποὺ μεσολαβοῦν καὶ ἡ Ἀρετούσα καὶ ἡ Μαργαρώνα μαθαίνουν πὼς ἔχουν πεθάνει οἱ ἀγαπημένοι τους. Στὸ τέλος καὶ τῶν δύο μυθιστορημάτων ὑπάρχουν συνάντηση τῶν ἀγαπημένων, ἀναγνώριση καὶ ἑορτασμός τῶν γάμων. Ἀνοδος τέλος στὸ θρόνο καὶ τοῦ Ἐρωτόκριτου καὶ τοῦ Ἰμπέριου.

Ἐπειτα, δὲ νομίζω ὅτι εἶναι χωρὶς σημασία τὸ γεγονός ὅτι τὸ γνωστὸ σ' ἐμᾶς σήμερα βασικὸ πρότυπο τοῦ Ἐρωτόκριτου, δηλ. τὸ γαλλικὸ μυθιστόρημα *Paris et Vienne*, καὶ τὸ γαλλικὸ πρότυπο τοῦ Ἰμπέριου καὶ τῆς Μαργαρώνας, δηλ. τὸ μυθιστόρημα «*Pierre de Provence et la belle Maguelonne*», καὶ γραμματολογικὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ περιεχομένου βρίσκονται πολὺ κοντὰ τὸ ἓνα στὸ ἄλλο.

Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, εἶναι ἄραγε ἐντελῶς ἀσήμαντο γιὰ τὸν Ἐρωτόκριτο ὅχι μόνον ὅτι τὸ βασιλιὰ τῆς Ἀθήνας τὸν ὀνομάζει Ἡράκλη,

¹¹) Βλ. Ch. Gidel: *Nouvelles études sur la littérature grecque moderne*, σ. 520. Στ. Ξανθοῦ δίδη: Ἐρωτόκριτος, Εἰσαγωγή, σ. CXVII καὶ Ν. Βέη: *Der französisch—mittel—griechische Ritterroman «Imberios und Margarona» und die Gründungssage des Daphniklosters bei Athen*, Berlin 1924, σ. 48 - 50. Πβ. καὶ Ν. Πολίτη, *Λαογραφία* 1 (1909), σ. 55 κ. ἑ.

δηλ. Ἡράκλειο¹², μὲ ὄνομα Βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα, ἀλλὰ καὶ ὅτι παρουσιάζει στὸ ἔργο του μὲ τὸν τρόπο πὺ τὸ παρουσιάζει τὸ πριγκιπόπουλο τοῦ Βυζαντίου;

Ἔχει ἤδη μελετηθῆ καὶ στίς λεπτομέρειές της ἀκόμη ἡ σχέση τοῦ κρητικοῦ ἔπους μὲ τὸ γαλλικὸ πρότυπό του, τὸ μυθιστόρημα *Paris et Vienne*¹³, ἀκόμη καὶ μὲ τὸν *Orlando Furioso* τοῦ Ἀριόστου. Δὲν ἔχουν ὅμως τὸ ἴδιο ἐξαντλητικὰ προχωρήσει οἱ ἔρευνες ὡς πρὸς τὴν σχέση τοῦ Ἐρωτόκριτου μὲ τὸ γνήσιο λαϊκὸ πνευματικὸ κόσμο. (Δὲν ἐννοῶ ἐδῶ τὴν σχέση μὲ τὴ δημοτικὴ ὑστερομεσαιωνικὴ λογοτεχνία)¹⁴.

Καὶ πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση θὰ ἔπρεπε κατὰ τὴ γνώμη μου νὰ στραφοῦν προσεχῶς οἱ ἔρευνες σχετικὰ μὲ τὸν Ἐρωτόκριτο. Γιατὶ νομίζω ὅτι ἡ ἀνακάλυψη τοῦ βασικοῦ προτύπου τοῦ Ἐρωτόκριτου δὲν πρέπει νὰ μᾶς κάμη νὰ μὴ δώσωμε σημασία στὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα πὺ μᾶς ὀδηγοῦν πρὸς τὸν ἑλληνικὸ λαϊκὸ πνευματικὸ κόσμο. Σωστὰ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν κ. Λίνο Πολίτη¹⁵ «λαϊκὸς παραμυθᾶς» ὁ ποιητὴς τοῦ Ἐρωτόκριτου χωρὶς βέβαια νὰ εἶναι καὶ λαϊκὸς ποιητὴς. Καὶ σωστὰ ἐπίσης ἀπὸ τὸν ἴδιο μελετητὴ¹⁶ σημειώνεται ὅτι ὁ ἰδανισμὸς του συμπίπτει μὲ τὸν ἰδανισμὸ μὲ τὸν ὁποῖον πλάθει ὁ λαὸς τοὺς ἥρωές του.

Τὸ ζήτημα πὺ μᾶς ἀπασχολεῖ στή μελέτη τούτη θὰ διαφωτισθῆ ἀρκετὰ ἂν καὶ μετὰ τὴ διαπίστωση πὺ ἔχει γίνει δύο βασικῶν πηγῶν τοῦ Ἐρωτόκριτου, τοῦ γαλλικοῦ μυθιστορήματος καὶ τοῦ *Orlando Furioso* τοῦ Ἀριόστου, ἐξετασθῆ τί μένει σωστὸ ἀπὸ τίς προηγούμενες λεπτομερειακὲς ἢ γενικώτερες διαπιστώσεις ἢ ὑποθέσεις πὺ ἔγιναν ὡς πρὸς τὴν σχέση τοῦ κρητικοῦ ἔπους μὲ ἄλλα ἔργα τοῦ δυτικοῦ

¹²) Ὅτι τὸ Ἡράκλης αὐτὸ προέρχεται ἀπὸ τὸ βυζαντινὸ Ἡράκλειος καὶ ὄχι ἀπὸ τὸ Ἡρακλῆς τὸ παρατήρησε ὁ συνάδελφος κ. Στ. Καψωμένος.

¹³) Ε. Κριαρά: Μελετήματα περὶ τὰς πηγὰς τοῦ Ἐρωτοκρίτου, σ. 29 κ.έ., καὶ G. Morgan: French and Italian Elements in Erotocritos (Κρητικὰ Χρονικά Ζ' <1953>, 201 - 8).

¹⁴) Ν. Πολίτη: Ὁ Ἐρωτόκριτος (Λαογραφία 1 (1909), σ. 19 - 70. Στ. Ξανθοουδίδου, ἔκδ. Ἐρωτοκρίτου, σ. CXXVI (καὶ 774). D. C. Hesselting: Histoire de la littérature grecque moderne, 1924, σ. 13 - 14. Τοῦ Ἰδίου: Erotokritos en Aretousa, σ. 104. H. Pernot: Études de littérature grecque moderne, 2me série, σ. 65 κ.έ. Ε. Κριαρά: Μελετήματα περὶ τὰς πηγὰς τοῦ Ἐρωτοκρίτου, σ. 145 - 51 καὶ Κ. Οἰκονομίδου: Πβ. καὶ Βασίλειος Διγενῆς Ἀκρίτας, ἔκδ. Π. Καλονάγου, τομ. Α', σ. κγ', 22 (σημ. 170) κ. ἄλλου.

¹⁵) Β. Κορνάρου: Ἐρωτόκριτος, τόμ. Α'. Ἀνατύπωση ἀπὸ τὴν ἔκδ. Στ. Ξανθοουδίδου, σ. 24.

¹⁶) Αὐτ. σ. 38.

μεσαίωνα (Aucassin et Nicolette, Reali di Francia) πού κατά καιροὺς προβλήθηκαν ὡς πιθανὲς λεπτομερειακὲς ἴσως πηγὲς τοῦ Ἐρωτόκριτου. Ἀκόμη καὶ στὴν περίπτωση πού δὲ θὰ ἀποδειχτῆ ἀναμφισβήτητη αἰτιώδης σχέση ἀνάμεσα στὸν Ἐρωτόκριτο καὶ τὰ μεσαιωνικὰ αὐτὰ λογοτεχνήματα, κατὰ τὴ γνώμη μου καὶ μόνες οἱ πιθανὲς διαπιστώσεις ὅτι καὶ ἄλλα μοτίβα ἀπὸ τὸν Ἐρωτόκριτο ἀπαντοῦν καὶ σὲ ἄλλα μεσαιωνικὰ ἔργα θὰ ἔδειχναν ὅτι τὸ κρητικὸ ἔπος κινεῖται μέσα σὲ μιὰν ἀτμόσφαιρα καθαρὰ μεσαιωνική.

Ἀλλὰ καὶ ἔξω ἀπὸ τὶς ὡς τώρα καὶ τὶς πιθανὲς μελλοντικὲς διαπιστώσεις στὸ πεδίο τῆς ἔρευνας τῶν πηγῶν, ὁ τρόπος πού μεταχειρίζεται καὶ κατεργάζεται τὴ γλῶσσα του ὁ Κορνάρος, τὸ ὕφος πού ἀποτυπώνει σ' αὐτήν, οἱ ἰδέες, τὸ γνωμολογικὸ καὶ παροιμιακὸ στοιχεῖο πού διαχέει μέσα στὸ ἔργο του, ὅλα τοῦτα μᾶς προσεγγίζουν πρὸς τὸν ἑλληνικὸ μεσαίωνα.

Θὰ μπορούσε νὰ ἐπεκτείνῃ κανεὶς τὶς σχετικὲς μὲ τὰ παραπάνω παρατηρήσεις του καὶ σ' ἄλλα ἔργα τῆς κρητικῆς γραμματείας γιὰ νὰ δείξῃ μιὰ βαθύτερη σχέση τῆς γραμματείας αὐτῆς μὲ τὸ μεσαιωνικὸ ἑλληνικὸ πνευματικὸ κόσμο. Θὰ διαπίστωνε τότε ὅτι ἓνα μεγάλο μέρος τῆς λογοτεχνίας τῆς Κρήτης ἕως τὸ 1600 περίπου καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψη τῶν θεμάτων καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς γλώσσας καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς θεωρίας τοῦ κόσμου βρίσκεται πολὺ κοντὰ στὴ γραμματεία τῶν τριῶν τελευταίων βυζαντινῶν αἰώνων. Στὴ Θυσία τοῦ Ἀβραὰμ ἐπίσης, ἓνα ἔργο πού κρατᾷ ἐξαιρετικὴ θέση μέσα στὴν κρητικὴ λογοτεχνία τοῦ 17ου αἰῶνα, καθὼς ἄλλωστε καὶ στὰ ἀνάλογα μὲ τὴ Θυσία ἔργα τῆς εὐρωπαϊκῆς Ἀναγέννησης, πού ὅμως δὲν ἔχουν τόσο κεντρικὴ σημασία μέσα στὰ σύγχρονά τους λογοτεχνήματα, διασώζεται χωρὶς ἄλλο τὸ θρησκευτικὸ πνεῦμα τοῦ μεσαίωνα¹⁷.

Σ' αὐτὴ τὴ Βοσκοπούλα, ἓνα ἔργο μὲ δυτικὴ πιθανῶς ἐπίδραση, παρ' ὅλα τὰ στοιχεῖα του πού θὰ μᾶς ὀδηγοῦσαν σ' ἓναν ἀγροτικὸ, ρεαλιστικὸν ἔρωτα, θὰ συναντήσωμε ἓνα μοτίβο πού μᾶς φέρνει κατ' εὐθεΐαν στὸ Βυζάντιο. Ἡ ψευτολιποθυμία πού ἀπαντᾷ στὴν ἀρχὴ τοῦ ποιήματος δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ ἄλλο ἀπὸ ἓνα λείψανο τῶν σοφιστικῶν μυθιστορημάτων καὶ τῶν ἄλλων μυθιστορηματικῶν ἔργων τῆς ὑστεροβυζαντινῆς ἐποχῆς, πού ἀποτελοῦν μίμηση τῶν πρώτων.

Καὶ σὲ ἄλλες λογοτεχνίες γράφονται στὰ χρόνια τῆς Ἀναγέννησης χρονικὰ ἔμμετρα, ἀνάλογα ὡς ἓνα βαθμὸ μὲ τὰ δικά μας ἱστορικὰ ποιήματα τοῦ Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλῆ καὶ τοῦ Ἀνθίμου Διακρούση.

¹⁷) V. Rossi: Storia della letteratura italiana, vol. II, il Rinascimento, Milano 1935, σ. 30 κ. ἑ.

Ἔτσι λ. χ. στὴ Γαλλία μὲ διαταγὴ τοῦ Φραγκίσκου Α' ὁ Guillaume Crétin († 1525) γράφει χρονικὸ ἔμμετρο ἀπὸ δώδεκα βιβλία, ἀκολουθῶντας, καθὼς ξέρομε¹⁸, τὴ μεσαιωνικὴ παράδοση. Ἀλλὰ τὰ ἔργα αὐτὰ τὰ εὐρωπαϊκὰ, καὶ ἂν ἀκόμη ἢ συγγραφὴ τους πέφτη μέσα στὰ χρονικὰ πλαίσια τῆς Ἀναγέννησης, ὅμως ἀποτελοῦν ξένο σῶμα μέσα στὴ λογοτεχνικὴ παραγωγὴ τῆς ἐποχῆς.

Καὶ ἄλλα ἔργα τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας, ἰδίως τοῦ 16ου αἰῶνα (Πικατόρος, Μπεργαδῆς) ἔχουν ἔκδηλο ἕναν λαογραφικὸ χρωματισμό, ποὺ μᾶς ὁδηγεῖ στὴν καθαρὰ λαϊκὴ παράδοση, τὴν κληρονομημένη ἀπὸ τὸ Βυζάντιο.

Μολονότι λοιπὸν θὰ μπορούσα, γιὰ νὰ ἐνισχύσω τὶς ἀπόψεις μου, νὰ ἐπεκταθῶ καὶ σὲ ἄλλα δευτερότερα ἀπὸ τὸν Ἐρωτόκριτο ἔργα τῆς κρητικῆς γραμματείας, προτίμησα νὰ κάμω τὶς παρατηρήσεις μου μὲ ἀφετηρία κυρίως αὐτόν, μιὰ καὶ πρόκειται γιὰ τὸ κατ' ἐξοχὴν ἐκλεκτὸ ἔργο τῆς ἐποχῆς, ἐκεῖνο ἀκριβῶς ποὺ ἐξ αἰτίας τῆς ἀνώτερης πνοῆς τοῦ δημιουργοῦ του βρίσκεται περισσότερο χειραφετημένο ἀπὸ δουλικὲς μιμήσεις εἴτε πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ δυτικοῦ μεσαίωνα καὶ τῆς εὐρωπαϊκῆς Ἀναγέννησης, εἴτε πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ βυζαντινοῦ μεσαίωνα.

Μὲ τὸν Ἐρωτόκριτο ἰδίως, ἀλλὰ καὶ μὲ ὁρισμένα ἄλλα ἔργα τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας, βρίσκει τὴν ὀλοκλήρωσή της μιὰ τάση, ἡ δημοτικιστικὴ τῆς ὑστερομεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς γραμματείας καὶ ὡς πρὸς τὸ γλωσσικὸ ὄργανό της καὶ ὡς πρὸς τὴ συγκρότηση ἄξιων τοῦ ὀνόματος λογοτεχνημάτων. Χωρὶς ἀλήθεια τὴν ἐμφάνιση τοῦ Κορνάρου καὶ τοῦ ἔργου του θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ δεχτῆ ὅτι οἱ παλιότερες προσπάθειες γιὰ τὴ δημιουργία μιᾶς δημώδους γραμματείας στὸ Βυζάντιο δὲ βρῆκε τὴ φυσικὴ της συνέχεια, δὲν μπόρεσε νὰ ὀλοκληρωθῆ. Ἀλλὰ, ὅπως συχνὰ παρατηρήθηκε, ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος ἡ προσήλωση τοῦ Ἑλληνα πρὸς τὴν παράδοση τοῦ ἔθνους του εἶναι ἐντελῶς σταθερὴ (πολὺ σταθερώτερη ἀπ' ὅ,τι στὶς χῶρες τῆς δυτικῆς Εὐρώπης)· ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος θὰ ἦταν ἐντελῶς ἀναπάντεχο ἂν ἕνα κολοσσιαίας, ἔστω, σημασίας γεγονός, σὰν τὸ γεγονός τοῦ 1453, ὁδηγοῦσε σὲ μιὰν ἐγκατάλειψη τῶν δρόμων ποὺ εἶχαν κιόλα χαραχτῆ γιὰ μιὰ ζωντανὴ λογοτεχνικὴ δημιουργία τοῦ Ἑθνους. Δὲν ἦταν ἐπομένως δυνατὸ παρὰ νὰ ὁδηγηθοῦμε στὸ πεδίο αὐτὸ σὲ μιὰ συνέχιση τῶν προσπαθειῶν καὶ σὲ μιὰν ὀλοκλήρωση. Οἱ μεσαιωνικὲς λογοτεχνίες τῶν δυτικῶν ἐθνῶν γιὰ διαφόρους λόγους μπόρεσαν νὰ πραγματοποιήσουν ὅλες τους τὶς δυνατότητες· μιὰ λογοτεχνία λοιπὸν γαλλικὴ ἢ ἰταλικὴ τῆς Ἀναγέννησης

¹⁸⁾ R. Jasinski: Histoire de la littérature française, tome premier, Paris [1947], σ. 131.

μποροῦσε ριζικώτερα νὰ ἀποχωριστῆ ἀπὸ τὸ λογοτεχνικὸ παρελθὸν καὶ τὴ λογοτεχνικὴ παράδοση. Τὸ ἴδιο πρᾶγμα δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ γίνῃ στὴν Ἑλλάδα καὶ γιὰ ἓνα πρόσθετο λόγο, πὺν πρέπει τῶρα νὰ τὸν ὑπογραμμίσω: ὅτι ἓνας λαὸς ὑποδουλωμένος (καὶ ὁ λαὸς ὁ ἑλληνικὸς στὸ σύνολό του στενάζει κάτω ἀπὸ ποικίλους ζυγοὺς μετὰ τὴν Ἐλωση) στρέφεται ἐνσυνείδητα ἢ ἀσυνείδητα πρὸς τὶς ρίζες τοῦ ἐθνικοῦ πνευματικοῦ του βίου καὶ τῆς ἐθνικῆς του πνευματικῆς παραγωγῆς ¹⁹.

Ἐστερα καὶ οἱ τύχες τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, τῆς δημοτικῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, ὡς ὄργανου λογοτεχνικοῦ ἦταν διαφορετικὲς στὴν Ἑλλάδα ἀπ' ὅ,τι στὶς δυτικὲς χῶρες. Ἐκεῖ ἡ Ἀναγέννηση βρῖσκει ὀλοκληρωμένες καὶ ἰδίως ἀρκετὰ πλατιὰ χρησιμοποιημένες λογοτεχνικὲς ἐθνικὲς γλώσσες καὶ φροντίζει γιὰ τὸ ὀριστικὸ τους ἄπλωμα σ' ὅλες τὶς ὀμόγλωσσες περιοχὲς, καθὼς καὶ γιὰ μιὰ πλατύτερη καθιέρωσή τους στὴν κοινωνικὴ ζωὴ. Στὴν Ἑλλάδα εἶχαν νὰ γίνουν ἀκόμη πολλὲς προσπάθειες στὸν τομέα αὐτόν. Ὁχι μόνο δὲν ἦταν δυνατὸ ἀπὸ τότε νὰ ὀδηγηθοῦμε σὲ μιὰ γλώσσα πὺν νὰ μπορῆ νὰ γίνῃ κτῆμα ὀλου τοῦ Ἐθνους (κι' αὐτὸ γιὰ ποικίλους ἱστορικοὺς λόγους), ἀλλ' οὔτε εἶχαν ἀκόμη χρησιμοποιηθῆ μὲ ἀκρίβεια καὶ συνέπεια γραμματικὴ αὐτὰ τὰ ἰδιώματα τῆς νέας ἑλληνικῆς, πὺν ἀπὸ παλιότερα εἶχαν διαμορφωθῆ. Μιὰ εἶναι ἐδῶ ἡ ἐξαιρεση: στὴν Κύπρο γράφονται τὰ γνωστὰ ἐρωτικὰ τραγούδια στὸ ἰδιῶμα τοῦ νησιοῦ. Τὸ ἔργο αὐτὸ τῆς χρησιμοποίησης ἑνὸς γνήσιου λαϊκοῦ ἰδιώματος θὰ τὸ ὀλοκλήρωναν οἱ Κρητικοὶ λογοτέχνες καὶ ἰδίως ὁ προικισμένος ποιητῆς τοῦ Ἐρωτόκριτου. Κι' αὐτὸ γιὰτὶ ὁ Κορνάρος μποροῦσε νὰ ἀντλῆ ἀπ' ὀπουδῆποτε τὴν ὑπόθεση τοῦ ἔργου του καὶ τὰ λεπτομερειακά του στοιχεῖα, ἀλλὰ στὴ βαθύτερή του ἔμπνευση ἀντλοῦσε ἀπὸ τὴ γνήσια ἑλληνικὴ ψυχὴ του, τὴ θρεμμένη μὲ τὴν ἄδολη λαϊκὴ παράδοση τοῦ νησιοῦ του, πὺν ἦταν μιὰ παράδοση ἀπόλυτα ἑλληνικὴ, γνήσια βυζαντινὴ, καθὼς καὶ μὲ τὰ παλιότερα ἑκεῖνα λογοτεχνικά βυζαντινὰ μνημεῖα πὺν δὲν περιφρονοῦσαν τὴ λαϊκὴ ψυχὴ, τὸ ἔκφραστικό της ὄργανο καὶ τὸν ἰδεολογικό της κόσμο.

Ε Π Ι Μ Ε Τ Ρ Ο

Εἶχε συμπληρωθῆ ἡ συγγραφὴ τῆς μελέτης αὐτῆς, ὀταν κυκλοφόρησε τὸ τρίτο τεῦχος τοῦ ἔκτου ἔτους (1952) τῶν «Κρητικῶν Χρονι-

¹⁹⁾ Τὴ σημασία πὺν εἶχε γιὰ τὴν ὀλη διαμόρφωση τῆς πνευματικῆς ζωῆς στὴν Κρήτη ἢ ἔλλειψη τῆς πολιτικῆς ἔλευθερίας τὴν τονίζει, μολονότι ἀπὸ ἄλλῃ πλευρά, καὶ ὁ καθηγητῆς κ. Ν. Β. Γωμαδάκης στὴν παραπάνω μελέτη του, σ. 20.

κῶν», ὅπου (σελ. 351 - 422) δημοσιεύεται ἀξιοπρόσεχτη μελέτη τοῦ κ. Στ. Ἀλεξίου μετὸν τίτλο «Ὁ χαρακτήρ τοῦ Ἐρωτοκρίτου». Μολονότι στὴν παραπάνω μελέτη μου συζητεῖται εἰδικώτερο χαρακτηριστικὸ τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας στὸ σύνολό της (ὁ λαϊκότερος χαρακτήρας της) καὶ μόνο ἐπικουρικὰ καὶ σὰν παράδειγμα γίνεται λόγος γιὰ τὸν Ἐρωτόκριτο, πολλὲς ἀπὸ τὶς ἀπόψεις ποὺ καταχωρεῖ στὴ μελέτη του ὁ κ. Ἀλεξίου θὰ μπορούσαν στὴ δική μου αὐτὴ μελέτη νὰ συζητηθοῦν, ἂν ὁ χαρακτήρας της ἦταν κατὰ βάση ἀναλυτικός. Γι' αὐτὸ ἐπιφυλάσσομαι σὲ ἄλλη εὐκαιρία νὰ συζητήσω τὶς ἀπόψεις αὐτὲς καὶ τὶς γνώμες τοῦ κ. Ἀλεξίου καὶ ὅσες σχετίζονται μετὰ τὸ εἰδικώτερο θέμα τῆς προκείμενης πραγματείας καὶ τὶς ἄλλες. Ὅπωςδήποτε σὲ ὑστερόγραφο ἐπιθυμῶ νὰ παρατηρήσω τὰ ἀκόλουθα :

Πρῶτα - πρῶτα θεωρῶ τουλάχιστο ὑπερβολικὸ ὅτι τάχα «συστηματικῶς καὶ κατὰ σύνθετον τρόπον ἐξέφρασε τὴν συνείδησιν τῆς ἐνότητος τοῦ νέου καὶ τοῦ ἀρχαίου ἑλληνισμοῦ ἐκ τῶν Βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν ποιητῶν μόνον ὁ Κορνάρος» (Ἀλεξίου, ὁ. π. σελ. 399). Ἐν πρώτοις, γιὰ τὸ ζητᾶ ὁ κ. Ἀλεξίου ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς ποιητὲς νὰ ἔχουν «συνείδησιν τῆς ἐνότητος τοῦ νέου καὶ τοῦ ἀρχαίου ἑλληνισμοῦ», ἀφοῦ ζοῦν ὄχι στὴ νέα ἐποχὴ, ἀλλὰ στὴ βυζαντινὴ ; Ἐπειτα, νομίζω ὅτι συνειδητὰ ἑλληνικὸς κόσμος δὲν ἀπαντᾷ μόνον στὸν Ἐρωτόκριτο, ἀλλὰ καὶ σὲ πολλὰ δημῶδη καὶ μὴ βυζαντινὰ κείμενα. Ὅτι βέβαια τὸ ἑλληνικὸ αὐτὸ αἶσθημα μόνον μετὰ τὸν καιρὸ ξεκαθαρίζεται ἐντελῶς κανεὶς δὲ θὰ τὸ ἀρνηθῆ. Θὰ ἦταν ἀποκαρδιωτικὸ γιὰ τὴν πορεία τῆς γραμματείας μας, ἂν περνοῦσαν οἱ αἰῶνες καὶ οἱ συγγραφεῖς μᾶς παρουσιάζονταν πάντοτε ἀπαράλλαχτοι ὁ ἓνας μετὰ τὸν ἄλλο καὶ στὸ πεδίο τοῦ ἐθνικοῦ τους αἰσθήματος καὶ στὸ πεδίο τῆς ἄλλης κοσμοθεωρίας τους. Οἱ διαφορὲς πού, ὅπως εἶναι φυσικόν, παρουσιάζουν ἀναμεταξύ τους δὲν τοὺς ταξινομοῦν σὲ διαφορετικοὺς γενικώτερους κόσμους. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ διάκριση τοῦ «μεσαιωνικὸς» ἀπὸ τὸ «συνειδητὰ ἑλληνικὸς» ποὺ ὑπονοεῖ ὁ κ. Ἀλεξίου εἶναι γιὰ μένα, ἰδίως προκειμένου γιὰ τοὺς τελευταίους βυζαντινοὺς αἰῶνες, ἀπαράδεκτη. Νομίζω ὅτι ὁ κ. Ἀλεξίου ἔχει κάποια τάση ἀγιοποίησης τοῦ Κορνάρου στὸ πεδίο τῆς ἀντίληψής του γιὰ τὸν ἑλληνισμό. Ἡ τάση του αὐτὴ δὲ με βρῖσκει καθόλου σύμφωνο. Ἀρκετὰ ταλαιπωρήθηκαν οἱ νεοελληνικὲς ἔρευνες ἀπὸ τὴν ἀγιοποίηση τοῦ Σολωμοῦ. Ἄς ἀφήσωμε τουλάχιστο τὸν Κορνάρο νὰ μᾶς γίνῃ γνωστὸς στὴν ἀληθινὴ του ὑπόσταση. Ἄς τὸν δοῦμε ρεαλιστικά.

Ἐκεῖνο τώρα ποὺ τὸν Ἐρωτόκριτο τὸν προσεγγίζει στὴ δημωδέστερη βυζαντινὴ παραγωγὴ (πρᾶγμα ποὺ δὲν τὸ δέχεται ὁ κ. Ἀλεξίου), δὲν εἶναι μόνον τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ κόσμος τῶν ἡρώων καὶ τῶν ἐθίμων

του εἶναι μεσαιωνικός, ἀλλὰ ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Κορνάρου σὰν ποιητῆς ἔχει τὸ αἴσθημα, ἔχει τὴν ἀντίληψη, ἔχει τὴν κοσμοθεωρία τοῦ μεσαιωνικοῦ ἀνθρώπου. Ἡ διαφορὰ στὸ πεδίο αὐτὸ Ἀριόστου καὶ Κορνάρου δὲν εἶναι μηδαμινή. Ἡ νέα Ἑλλάδα, μιὰ μεσαιωνικὴ ὅμως νέα Ἑλλάδα, βρίσκεται στὸ Βυζάντιο καὶ κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ τὸ ἀμφισβητήσῃ σοβαρῶς. Γιὰ νὰ διαμορφωθῇ στὴ νεωτερικὴ του μορφὴ ὁ νεοελληνικὸς κόσμος πρέπει νὰ περάσῃ ὁ δέκατος ἑβδόμος αἰῶνας καὶ νὰ ἔρθῃ ὁ ἐπόμενος, ὁ αἰῶνας τοῦ διαφωτισμοῦ. Γιὰτὶ ἐκεῖνο ποὺ ἔγινε γιὰ τοὺς ἄλλους λαοὺς στὰ χρόνια τῆς Ἀναγέννησης σ' ἐμᾶς γιὰ διαφόρους ἱστορικοὺς λόγους δὲν ἔγινε παρὰ πολὺ ἀργότερα. Ὁ δέκατος ὄγδος ἑλληνικὸς αἰῶνας εἶναι ὁ αἰῶνας ἐκεῖνος ποὺ — μὲ τὴν τήρηση καὶ ἐδῶ τῶν ἀναλογιῶν — ὀδηγεῖ σ' ἐμᾶς σὲ κάποια ἄρνηση τοῦ «μεσαιωνικοῦ». Δὲν εἶναι χωρὶς σημασία τὸ ὅτι οἱ λόγιοι τοῦ αἰῶνα αὐτοῦ δὲν πῆραν καμιὰ εἴδηση γιὰ τὴν «ἀναγέννηση», τὴν κρητικὴ «ἀναγέννηση», ποὺ εἶχε προὔπαρξει. Κι' ἂν τὴν ἤξεραν, δὲ θὰ μπορούσαν νὰ τὴν ἐκτιμήσουν. Ἄς θυμηθοῦμε τὶς σχετικὲς ιδέες τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ. Στὴν ἄλλη Εὐρώπῃ ὁ δέκατος ὄγδος αἰῶνας ἔρχεται νὰ συμπληρώσῃ τὸ ἔργο τῶν ἀμέσως προηγούμενων αἰώνων. Δὲν τὸ ἀγνοεῖ ὀλοκληρωτικά. Ὁ Βολταῖρος συνεχίζει στὸ λογοτεχνικὸ πεδίο τὴν κλασσικὴ παράδοση τοῦ γαλλικοῦ δεκάτου ἑβδόμου αἰῶνα, ποὺ εἶναι, κι' αὐτός, ἡ ἀποκορύφωση, ἡ τελείωση τῆς λογοτεχνίας τῆς Ἀναγέννησης. Τὸ ὅτι ἐξ ἄλλου λείπει λυρική ποίηση στὴν κρητικὴ λογοτεχνία δὲν εἶναι ἀσήμαντο γιὰ τὸ χαρακτῆρα τῆς ὅλης γραμματείας τῆς ἐποχῆς.

Ἀκόμη ἐπιθυμῶ νὰ παρατηρήσω στὸν κ. Ἀλεξίου ὅτι οἱ περίοδοι ποὺ τὶς ὀνομάζουμε «Μεσαίωνα» καὶ «Ἀναγέννηση» δὲν εἶναι ὅσο νομίζει «σαφῶς καθωρισμέναι περίοδοι τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ», (ὁ. π. σελ. 418). Στὴν ἔρευνα τῶν ἡμερῶν μας τὰ ὅρια τοῦ «μεσαιωνικοῦ» καὶ τοῦ «ἀναγεννητικοῦ» συγχέονται κατὰ ἓνα τρόπο, γιὰτὶ καὶ μέσα στὸ μεσαίωνα ὑπάρχουν ἀρκετὲς μικρότερης ἢ μεγαλύτερης ὀλικῆς ἀναγεννητικὲς τάσεις. Διαπρεπεῖς σήμερα ἐρευνητὲς τοῦ μεσαιωνικοῦ πνευματικοῦ κόσμου τὸ διακηρύσσουν ὡς βασικὸ συμπέρασμα τῶν τελευταίων ἐρευνῶν. Ἡ Ἀναγέννηση δὲν ἦρθε μὲ ἓνα μεγάλο ἄλμα, ἀλλὰ φυσιολογικὰ μὲ τὴν προὔπαρξη τῶν προηγούμενων ἀναγεννητικῶν κινήματων καὶ τὴν προδρομικὴ τους συμβολὴ στὴν ἐξέλιξη τοῦ πολιτισμοῦ. Δὲν πρέπει ἀλήθεια νὰ ξεχνοῦμε ὅτι τὸ ἀδιάσπαστο τῆς πραγματικότητος δὲ μᾶς ἐπιτρέπει χωρὶς κίνδυνο νὰ τὴν κομματιάζωμε σύμφωνα μὲ τὶς δικές μας ἔννοιες καὶ τὶς δικές μας ἐκ τῶν προτέρων ἀντιλήψεις. Δὲ θεωρεῖται καθόλου σωστὴ σήμερα ἡ ἀντίληψη μερικῶν ὅτι Μεσαίωνα σημαίνει ἐξουθένωση τοῦ κοσμικοῦ στοιχείου στὸν ἄν-

θρωπο καὶ ὅτι Ἀναγέννηση εἶναι ἢ ἐκ νέου ἀνακάλυψη τῆς ἀξίας τοῦ φυσικοῦ καὶ τοῦ ἀνθρώπινου. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα τοῦ συνδέσμου τῶν δύο πολιτισμῶν, τοῦ μεσαιωνικοῦ καὶ τῆς Ἀναγέννησης, εἶναι ἡ μεγάλη φυσιογνωμία τοῦ Πετράρχη, πού πολλοὶ τὸν θέλουν ἄνθρωπο τῆς Ἀναγέννησης, καθὼς ξεκινοῦν ἀπὸ τὴν ἐκ τῶν προτέρων ἀντίληψη ὅτι δὲν μποροῦσε στὸν εὐρωπαϊκὸ δέκατο τέταρτο αἰῶνα νὰ ὑπάρξη μιὰ φυσιογνωμία σὰν τοῦ Πετράρχη μὲ χαρακτηριστικὰ σὰν ἐκεῖνα πού ἔμεῖς τὰ θεωροῦμε χαρακτηριστικὰ τῆς Ἀναγέννησης. Ἐφερα παράδειγμα ἀπὸ τὸν εὐρωπαϊκὸ μεσαίωνα, γιατί στὴν Εὐρώπη ἡ διάκριση Μεσαίωνα - Ἀναγέννηση ἔχει πολὺ μεγαλύτερη παρὰ σ' ἡμᾶς δικαίωση. Τὸ Δάντη ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ὅλοι τὸν θεωροῦμε ἄνθρωπο τοῦ μεσαίωνα χωρὶς συζήτηση. Καὶ ὅμως ὁ Δάντης εἶναι πράγματι ὁ πρῶτος μοντέρνος ἄνθρωπος! Αὐτὰ ὅλα μᾶς δείχνουν καθαρὰ ὅτι τὰ ὄρια ἀνάμεσα στὴν Ἀναγέννηση καὶ τὸ Μεσαίωνα εἶναι τεχνητὰ σὲ πολλὰ σημεῖα καὶ ὅτι τὰ σχετικὰ ὁρόσημα τοποθετοῦνται μόνο γιὰ τὴ δική μας εὐκολία. Ἄν θέλαμε τώρα νὰ ἀναφερθοῦμε σὲ πρόσωπα τῆς δικῆς μας μεσαιωνικῆς πνευματικῆς ἱστορίας, προκειμένου καὶ γιὰ τὸ δικό μας Βυζάντιο θὰ κάναμε σφάλμα χωρὶς ἄλλο ἂν εἶχαμε τὴ γνώμη ὅτι Βυζάντιο εἶναι μόνο ὁ Ἰωάννης τῆς Κλίμακος, ὁ Συμεὼν ὁ νέος, ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς, ὁ Νικόλαος Καβάσιλας καὶ ὁ Γεώργιος Σχολάριος, καὶ ὄχι μαζὶ μ' αὐτοὺς καὶ ὁ Μιχαὴλ Ψελλὸς καὶ ὁ Ἰωάννης Ἰταλὸς καὶ ὁ Γρηγόριος Κύπριος καὶ ὁ Νικηφόρος Γρηγοράς καὶ ὁ Γεώργιος Γεμιστὸς (γιὰ νὰ περιοριστῶ σ' αὐτοὺς μόνο), διανοούμενοι δηλ. ἐμποτισμένοι ἀπὸ ἕναν ἀξιοπρόσεχτον ἀνθρωπισμό, τὸν ἀνθρωπισμὸν ἐκεῖνο πού θὰ ὀλοκληρωθῆ ἀργότερα στὰ χρόνια τῆς Ἀναγέννησης,

Ε. ΚΡΙΑΡΑΣ